

Stroom

NL

Christine Borland & Brody Condon

Circles of Focus

The Fall Experiment

Onderzoek en experiment

Stroom experimenteert al enige tijd met verschillende presentatievormen met het doel inhoudelijke ideeën optimaal vorm te kunnen geven en via verschillende wegen andere publieksgroepen aan te spreken. Dit betekent dat we naast de gebruikelijke tentoonstellingen en presentaties, ruimte willen bieden aan onderzoek, het onzekere en meerduidigheid. Zo gebruiken de kunstenaars Christine Borland en Brody Condon sinds medio september jongstleden onze tentoonstellingsruimte als een tijdelijke werkruimte voor hun onderzoeksproject “Circles of Focus”. Hier en op locaties rondom Den Haag werken ze samen met specialisten en overige participanten aan de uitvoering van experimenten en publieksevenementen. Daarmee werken ze toe naar sculpturen en filmische werken, die van 15 oktober tot en met 13 november 2016 in de tentoonstelling “Circles of Focus: The Fall Experiment” bij Stroom zijn te zien.

Sinds 2011 werken Borland en Condon aan “Circles of Focus”, een op de praktijk georiënteerd onderzoeksproject waarin zij de mogelijkheden verkennen van artistiek onderzoek van het menselijk lichaam na de dood.

Daarin stuiten ze op vragen zoals in hoeverre een lichaam na de dood aan de kunsten kan worden gedoneerd. Onlosmakelijk onderdeel van hun onderzoek zijn de contacten en samenwerking met lokale wetenschappers, overige participanten en ambachtslieden. Elke nieuwe tentoonstelling of actie draagt bij aan de laatste fase van hun lopende project.

Zowel de kunstenaars als Stroom hebben ervaring met het aangaan van inhoudelijke en wederkerige samenwerking tussen kunst en wetenschap. Bij Stroom kwam dit onder meer tot uiting in meerjarige programma's als "Foodprint" (2009-2012) en "See You in The Hague" (2013-), beide gevoed door de actualiteit.

Ofschoon de insteek bij Borland en Condon niet aan de huidige discussie rond orgaandonatie is gelieerd (bij dit initiatief van D66 is iedere Nederlander orgaandonor, tenzij diegene bezwaar aantekent), is de omgang met het lichaam na de dood momenteel uiterst actueel. De nieuwe wet op orgaandonatie moet overigens nog worden aangenomen door de Eerste Kamer, dus zover is het nog niet.

Een andere belangrijke reden is de individuele en internationaal erkende praktijk van Borland en Condon. Borland vanwege de wijze waarop zij verbinding zoekt met andere disciplines zoals anatomie, medische

biologie en forensische wetenschap. Condon vanwege de groepsontmoetingen die hij creëert, waarin hij game-achtige structuren combineert met psychotherapeutische processen. Twee werelden en praktijken die in een gedeelde onderzoeksinteresse samen komen, elkaar versterken en het experiment niet schuwen.

Stroom Den Haag
Oktober 2016

6

7

Circles of Focus

The Fall Experiment

Notities

Sinds 2013 verkennen we samen met uiteenlopende partners welke mogelijkheden het gedoneerde lichaam na overlijden biedt voor 'artistiek' dan wel 'wetenschappelijk' onderzoek. Ondersteund door een reeks van samenwerkingsverbanden culmineerde de eerste fase van ons onderzoeksprogramma in april 2015 in de tentoonstelling "Circles of Focus" bij Centre for Contemporary Arts in Glasgow. Deze tentoonstelling diende als een voorlopig voorstel, waarbinnen wij onze ideeën presenteerden ten aanzien van het esthetisch (her)gebruiken van het stoffelijk overschot van onze donor.

Het onderzoek en de tentoonstelling bij Centre for Contemporary Arts (Glasgow)

Het zwaartepunt van onze ideeën lag bij het proces van hypostase: 'het opeenhopen van vloeistof of bloed in het lager gelegen deel van het lichaam onder invloed van de zwaartekracht, zoals dit voorkomt wanneer de bloedsomloop wordt verstoord of ophoudt na overlijden.'

Wij onderzochten hoe de huid onuitwisbaar kon worden gemerkt met veelhoekige sculpturale vormen van klei. Bij de definitieve uitvoering van het project, wordt deze markering volgens onze aanwijzingen door mortuariummedewerkers gemaakt, als een performatieve handeling. Hier willen we benadrukken dat het stoffelijk overschot zelf nooit zal worden tentoongesteld. Het publieke deel van het project blijft beperkt tot de tentoongestelde kunstwerken (en het bijbehorend programma van evenementen) die in het voorstel zijn opgenomen.

Het onderzoek en de tentoonstelling bij Stroom: Waar gaan we heen?

Voor onze tentoonstelling in Stroom Den Haag hebben wij ons lopende onderzoek verder uitgewerkt op lokaal niveau. Concreet betekent dit dat we hebben gepraat met een aantal experts en instituten in en rond Den Haag, waaronder laboratoria voor anatomisch onderzoek, antropologen, experimentele archeologen en ambachtslieden. Met de steun van een aantal wetenschapshistorici van Museum Boerhaave in Leiden hebben wij de ideeën die wij in het Verenigd Koninkrijk rondom het Anatomisch Theater hadden ontwikkeld verder uitgewerkt, door het idee van het Natuurkundig Theater erin te verwerken. Dit baanbrekende concept werd in 1672 in de Universiteit Leiden opgezet als een forum voor natuurwetenschappelijke experimenten. De experimenten werden uitgevoerd met behulp van apparatuur die door lokale ambachtslieden was gemaakt.

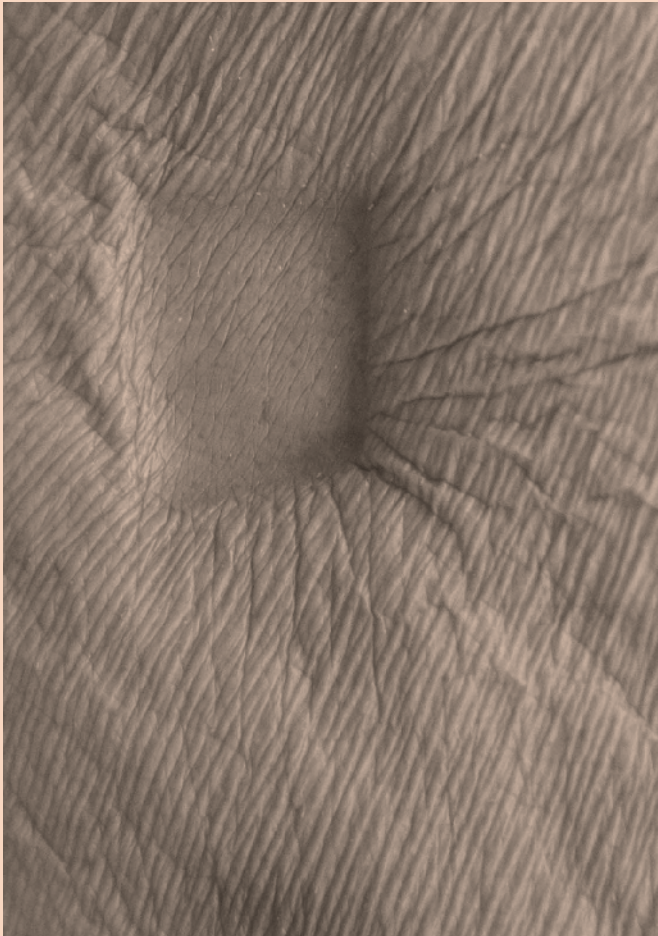
Na eerst een aantal monumentale werken uit klei te hebben gemaakt, die we hadden gewonnen op de Orkney-eilanden, in het uiterste noorden van

Schotland waar veel vondsten uit het neolithicum zijn gedaan, zijn we in Den Haag doorgegaan met een praktijkgericht onderzoek naar dit materiaal. Hierbij focussten wij op een eenvoudig maar invloedrijk ‘val-experiment’ dat in het Leids Natuurkundig Theater was opgezet door de Nederlandse wiskundige, rechtsgeleerde en natuurfilosoof Willem ‘s Gravesande. In 1722, publiceerde ‘s Gravesande de resultaten van een serie experimenten waarin hij messing bollen van verschillende hoogtes op een plak zachte klei had laten vallen. Hij ontdekte dat een bal die twee keer zo snel ging als een andere bal, een vier keer zo diepe deuk maakte. Hieruit concludeerde de Franse wiskundige en natuurkundige Émilie du Châtelet dat de ‘levende energie’ van een bewegend voorwerp (tegenwoordig ‘kinetische energie’ genoemd) evenredig is aan het kwadraat van zijn snelheid. Dit elegante experiment zorgde voor de nodige controverse, aangezien de uitkomsten niet strookten met de algemeen geaccepteerde Newtoniaanse theorie van de zwaartekracht, die werd aangehaald in het debat over Gods verhouding tot de fysieke wereld en Zijn invloed op de zwaartekracht.

Wat wij hopen te ontdekken t.b.v. het “Circles of Focus” project als geheel

Door onze focus op een nieuw val-experiment hopen wij inzicht te krijgen in de grotere vraag ‘Kan een sculptuur worden opgevat als een juridisch bindende overeenkomst?’ en – meer specifiek – ‘Zou een sculptuur de basis kunnen vormen van een juridisch bindende terbeschikkingstelling van een stoffelijk overschot?’

- We hopen een beter begrip te krijgen van historische ontwikkelingen in disciplines buiten de anatomische wetenschappen en geneeskunde, waaronder filosofie, natuurkunde en rechten.

- We willen ons verdiepen in de context van de dood en het verwerken van het stoffelijk overschot in Nederland.
- We willen ons verdiepen in de ontwikkeling van publiek opgevoerde experimenten en hun banden met ambachtelijke productie (via de ontwikkeling van wetenschappelijke apparatuur) in de context van het Leids Natuurkundig Theater.
- We willen ons bezig houden met het winnen, verwerken en benutten van de sculpturale mogelijkheden van ruwe grondstoffen in en nabij Leiden, met het doel om werken te produceren voor de tentoonstelling. De tentoonstelling fungeert als het ‘gezicht’ van het project: de omgeving waarin de bezoeker betrokken wordt bij de bredere context van het project.

De “Circles of Focus”-methodiek: Hoe wij het werk ontwikkelden

Het oorspronkelijke idee – het realiseren van een tentoonstelling – is uitgegroeid tot een proces dat doorlopend nieuw werk oplevert. In de loop van het project hebben wij tientallen instituten en historische locaties bezocht, en een groot aantal onderzoekers en deskundigen ontmoet. Deze bezoeken zijn gevolgd door presentaties bij onderwijsinstellingen en culturele instituten en vormden de directe aanleiding voor een aantal symposia. Op hun beurt hebben deze samenwerkingen actief bijgedragen aan de kunstwerken die als visuele voorstellen zijn opgenomen in het “Circles of Focus”-project.

Voor het symposium “Death Animations” bij Stroom in Den Haag (maart 2016) hebben wij een aantal van de deskundigen die wij ontmoet hebben tijdens de

onderzoeksfase van ons project, uitgenodigd voor een informele dag van presentaties en gesprekken in het bijzijn van een klein publiek. Na twee eerdere “Death Animations” symposia in het Verenigd Koninkrijk en Zuid-Korea besloten we performatieve presentatieformats te bevorderen. Op het programma in Den Haag stonden onder andere een heropvoering van het 18e-eeuwse natuurkundige val-experiment, een presentatie over het onderzoek, verwerking en de productie van lokale klei en een live-uitzending van een dissectie (ontleding) via een videoverbinding met Melbourne, Australië.

“Circles of Focus: The Fall Experiment” (30 september 2016) was een middag vol performances, presentaties en discussies in een zaal van Fundatie Voorhoeve in Den Haag. Hier introduceerden wij ons lopende samenwerkingsproject, dat zich richt op de vraag ‘Kan een sculptuur de basis vormen van een juridisch bindende overeenkomst?’

Deelnemers die met ons samenwerkten tijdens onze residency namen de rol aan van ‘proxy donors’ (plaatsvervangende donors) bij het uitvoeren van een val-experiment. Wij hadden de volgende sprekers uitgenodigd: jurist Daniel McClean, gespecialiseerd in kunst en cultureel eigendomsrecht en curator van hedendaagse kunst; Jonathan Price, doctoraal onderzoeker en docent aan het Instituut voor Metajuridica, Universiteit Leiden waar hij onderzoek doet naar het mensbegrip binnen het recht en binnen culturen; Peter Pels, Professor in de Antropologie van Afrika, Universiteit Leiden, momenteel werkend aan een boek over materiële cultuur, religie en de kracht van objecten, en onderzoekcoördinator op het gebied van moderne begripsvorming t.a.v. de toekomst, musea

en erfgoed; Mr Frank Mutter, funerair juridisch adviseur. Samen met het publiek bogen ze zich over de vraag ‘Zou een sculptuur kunnen worden opgevat als een juridisch bindende terbeschikkingstelling van een stoffelijk overschot aan de kunsten?’

“Circles of Focus” komt voort uit een dialoog tussen verschillende disciplines, waaronder de natuurwetenschappen en geneeskunde. Liever dan simpelweg een vorm te geven aan wetenschappelijke processen, streven wij ernaar deze direct te beïnvloeden en hun culturele impact te vergroten via de kunstwerken, evenementen en tentoonstellingen die binnen het project worden gerealiseerd.

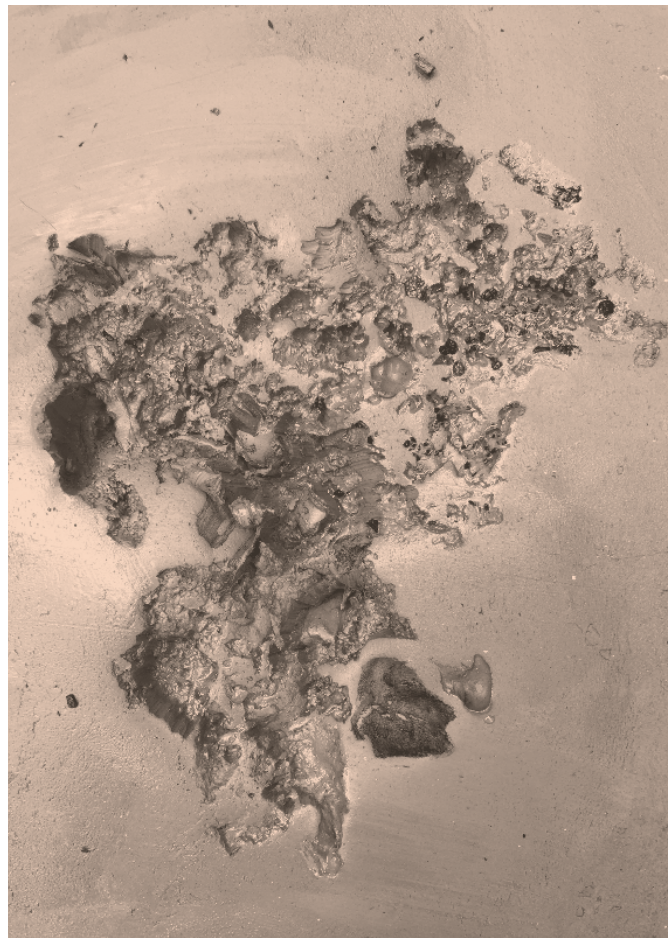
Christine Borland en Brody Condon

Oktober 2016

16

17

het dode lichaam in drie artikelen.

Teresa Margolles
Lengua / Tongue, 2000
Object, human tongue
Unique
Courtesy of the artist and Galerie Peter Kilchmann, Zurich

1. *Wet op de Lijkbezorging, artikel 67, lid 1.* *Een lijk kan in het belang van de wetenschap of het wetenschappelijk onderwijs worden ontleed.*

Artikel 11 van de Nederlandse grondwet beschrijft het recht op onaantastbaarheid van het lichaam. Ieder mens dient gevrijwaard te blijven van inbreuken op het lichaam door anderen en heeft het recht om zelf over het lichaam te beschikken. Dit recht op lichamelijke integriteit is ook van kracht op het dode lichaam, ook het lijk moet in beginsel heel blijven. Dit grondrecht vindt zijn oorsprong in het christelijke idee dat het lijk, als voormalige tempel van de ziel, in zijn geheel moet kunnen herrijzen.

Die lichamelijke onaantastbaarheid belemmerde de ontwikkeling van de medische wetenschap aangezien de binnenkant van het lijk een belangrijke bron was voor anatomische kennis. Ondanks de theologische bezwaren stond paus Sixtus IV in 1482 dissectie op het menselijk lichaam toe voor wetenschappelijke doeleinden. Het betroffen de marginalen van de samenleving. Alleen ter dood veroordeelde misdadigers of overleden landlopers belandden ongevroegd op de snijtafel. De hoeveelheid criminele lijken bleek echter ontoereikend voor de explosieve honger naar anatomische kennis. Ook in Nederland was het aanbod kleiner dan de vraag. Lijken werden soms van het schavot of uit het graf gestolen. Om dergelijke praktijken te voorkomen werden boetes geheven op lijkroof. Men probeerde vanaf de zeventiende eeuw het aanbod te vergroten door ook lijken uit gasthuizen, die niet werden opgeëist door nabestaanden, beschikbaar te stellen voor dissecties.

De anatoom Frederik Ruysch (Den Haag, 1638 - Amsterdam, 1731), gepromoveerd medicus aan de Universiteit van Leiden, werkte als praelector¹ in Amsterdam. Ruysch klaagde dat hij te weinig obducties kon verrichten om doodsoorzaken te onderzoeken. Nabestaanden lieten zelden toe dat het lichaam van een overledene werd opengesneden.² Toch bevond Ruysch zich in een bevoorrechte positie. Omdat hij naast praelector ook werkzaam was als stadsvroedmeester en gerechtsarts had hij de beschikking over ongebooren vruchten, foetussen, doodgeborenen kinderen en lijken uit het gasthuis. De stoffelijke overschotten gebruikte hij voor anatomisch onderzoek en voor het perfectioneren van zijn vermaarde conserveermethode. Ruysch onderscheidde zich van andere zeventiende-eeuwse anatomen doordat hij zijn preparaten een uitgesproken kunstzinnig karakter gaf. Ze fungeerden in eerste instantie als lesmateriaal, maar ook als reminders aan onze sterfelijkheid. Hij voorzag zijn preparaten van moralistische spreuken om een godsvruchtige levenshouding aan te moedigen. Een van de meest spectaculaire preparaten is waarschijnlijk de allegorische steenrots uit de derde thesaurus. Op een rots gemaakt van nierstenen en gedroogd weefsel bespelen vijf foetale skeletten een muziekinstrument. Ze bezingen het noodlot van het leven. De middelste bespeelt een viool gemaakt van bot met een gedroogde ader als strijkstok. 'Ah Fata, Ah aspera Fata' (oh lot, oh bitter lot) is de bijgaande spreuk. Naast de violist staat de dirigent te zwaaien met een dirigerestok van gevlochten vezels. Het skelet rechtsvoor bespeelt de treklarmonica, vervaardigd uit een gedroogde darm en een schapenfoetus. De foetus met de pluim op het hoofd staat naast een vaas van opgeblazen orgaanvlies. Op de voorgrond ligt een

'Thesaurus anatomicus Tertius.
Het derde anatomisch cabinet van
Frederic Ruysch', Amsterdam, 1703.
© Bijzondere Collecties,
Universiteit van Amsterdam,
OTM O 62 9052

Het preparaat is bekend van de gravure van Cornelis Huijberts, maar bestaat niet meer in tastbare vorm. Ruysch' anatomische collectie werd in 1717 aangekocht door Peter de Grote en is thans onderdeel van de Kunstkamera in Sint Petersburg.

skeletje met een eendagsvlieg in zijn hand. De spreuk die Ruysch aan dit skeletje toekende is ontleend aan Plautus: 'Gelijk een bloem des velds ben ik schielijk opgegaan en weder weggerukt'. Het eerste uur was ook het laatste, was Ruysch' grimmige boodschap.

De zorg die Ruysch besteedde aan de vormgeving wortelde in het besef dat voor mensen die er niet aan gewend waren, de aanblik van menselijke lichaamsdelen huiveringwekkend kon zijn. Hij wilde zijn anatomische werk voor iedereen aanvaardbaar maken.³ Uit contemporaine bronnen blijkt dat - ondanks dat het lijkt als een res religiosa werd beschouwd - de wijze waarop Ruysch zijn preparaten esthetiseerde geen kritiek opleverde. Integendeel, lof uitingen waren eerder regel dan uitzondering.⁴ Het decoratieve gebruik van menselijke resten was wel opmerkelijk, maar niet ongewoon. Het opdelen en esthetiseren van stoffelijke resten maakte deel uit van de christelijke traditie. Zo liet de katholieke kerk versierde beenderen en andere lichamelijke relictten van haar martelaren en heiligen vereren. Een ander religieus verschijnsel zijn de met beenderen gedecoreerde crypten uit de zeventiende eeuw zoals de Kapucijnenkerk Santa Maria della Concezione in Rome. Memento Mori motieven gemaakt met beenderen vallen samen met de voorliefde voor het macabere, die zo kenmerkend is voor de barok.

Het dode lichaam werd vanaf de renaissance een plaats waar wetenschap en kunst elkaar ontmoetten. Kunst en anatomie gingen harmonieus in elkaar op. De scheiding tussen 'de kunstenaar' Ruysch en 'de anatoom' Ruysch was dan ook minder vanzelfsprekend dan we vandaag de dag veronderstellen. Hoewel de mythische verbinding tussen kunst en wetenschap

is verbroken wordt herstel telkens gezocht aangezien wederzijdse beïnvloeding beide disciplines voorbij hun eigen grenzen kan brengen.

2. Europees Verdrag tot bescherming van de rechten van de mens en de fundamentele vrijheden, artikel 8, lid 1 en 2.

Recht op eerbiediging van privé-, familie- en gezinsleven

1. Een ieder heeft het recht op respect voor zijn privé-, familie- en gezinsleven, zijn woning en zijn correspondentie.

2. Geen inmenging van enig openbaar gezag is toegestaan in de uitoefening van dit recht, dan voor zover bij wet is voorzien en in een democratische samenleving noodzakelijk is in het belang van de nationale veiligheid, de openbare veiligheid of het economisch welzijn van het land, het voorkomen van wanordelijkheden en strafbare feiten, de bescherming van de gezondheid of de goede zeden of voor de bescherming van de rechten en vrijheden van anderen.

Volgens de algemeen geaccepteerde opvatting hebben lijk - ondanks dat ze alle menselijke capaciteiten als verstand, bewustzijn en een vrije wil hebben verloren - recht op bescherming van hun waardigheid. Ze zijn het vergankelijke overblijfsel van een voormalig persoon, een residu waar nabestaanden herinneringen en gevoelens op projecteren.

Opvattingen over de menselijke waardigheid van een dode zijn echter niet neutraal. Vanuit christelijk perspectief komt waardigheid ons van nature toe omdat we naar Gods evenbeeld zijn geschapen, een concept dat onvermijdelijk lijkt met een seculiere wereldbeschouwing.

Ondanks dat de Verenigde Naties in 1948 een modern, seculier concept omtrent menselijke waardigheid vastlegde in De Universele Verklaring van de Rechten van de Mens, waarin ieder individu menselijke waardigheid kan claimen als aangeboren eigenschap en daarom aanspraak maakt op een gelijkwaardige behandeling ongeacht afkomst, etniciteit, sociale status, nationaliteit of religie, blijft de VN verklaring onduidelijk over de specifieke inhoud van dat begrip.⁵ Menselijke waardigheid is een open concept dat naar eigen overtuiging kan worden geïnterpreteerd.⁶ Deze dubbelzinnigheid leidt telkens tot complexe bio-ethische kwesties. Ondanks wereldbeschouwelijke controverses is er een eensluidend oordeel over de schending van menselijke waardigheid. Die is in het geding wanneer een persoon wordt geïnstrumentaliseerd of wanneer de persoonlijke levenssfeer van een individu niet wordt gerespecteerd.

Dit recht op zelfontplooiing en zelfbeschikking, vastgelegd in artikel 8 Europees Verdrag voor de rechten van de Mens en de fundamentele vrijheden, blijft ook na de dood van kracht. Zo is het testament een legaal middel om bindende instructies te geven met betrekking tot eigendom. Ook heeft men zeggenschap over wat er met het dode lichaam gebeurt. Via een wilsbeschikking is het mogelijk in te stemmen met orgaandonatie en heeft men inspraak op de vorm van lijkbezorging. Ieder Europees land reguleert de berging van het lijk op de wijze die aansluit bij de perceptie van fatsoen. Vooralsnog kan men kiezen uit drie vormen van lijkbezorging: begraving (art. 23 Wet op de lijkbezorging (Wlb)), cremeren (art. 49 Wlb) en ontleding ten behoeve van de wetenschap (art. 67 Wlb).

De geschiedenis laat zien dat maatschappelijke normen veranderlijk zijn. Pas in 1896 werd de ter beschikkingstelling van het lijk aan de wetenschap opgenomen in het lijkbezorgingsrecht en waren ontledingen wettelijk toegestaan. De onaantastbaarheid van het lijk werd niet langer afgedwongen door de christelijke moraal. Een soortgelijke mentaliteitsverandering deed zich voor bij de herintrede van crematie als lijkbezorgingsvorm. Nadat crematie door Karel de Grote in 785 werd verboden vanwege het theologische concept van wederopstanding, ontstond er in de negentiende eeuw een Europese beweging van atheïsten en intellectuelen die crematie als toevoeging op begraven propageerden. De Vereeniging tot invoering der Lijkverbranding in Nederland vertegenwoordigde het recht op vrije keuze en startte in 1913 met illegale crematies. De onwettige crematies werden oogluikend toegestaan door de overheid. Deze politieke tolerantie was mogelijk omdat er geen sancties op crematie waren omschreven in de toenmalige lijkbezorgingswet, crematie was immers al meer dan 1000 jaar verdwenen uit de collectieve mind-set. Pas in 1955 werd cremeren officieel opgenomen in de Wet op de lijkbezorging.

Een recente morele verschuiving ten aanzien van een onorthodoxe vorm van lijkbezorging zijn de geplastineerde lichamen voor de “Body Worlds” tentoonstellingen van anatoom Gunther Von Hagens. Hevige discussies barstten los na de presentatie van de geësthetiseerde plastinaten in Mannheim in 1997. Het kunstzinnig bewerken en presenteren van lijken werd, ondanks de educatieve en wetenschappelijke doelstelling, door critici opgevat als een schending van de menselijke waardigheid. Lijken en lijkdelen werden tot object gemaakt. Dat donoren hun lichamen via

een officieel donorprogramma ter beschikking hadden gesteld ten behoeve van de wetenschap stond daar los van. Voorstanders wierpen daar tegenin dat een restrictie op zelfbeschikking en autonomie eveneens een aantasting van menselijke waardigheid was. De immense populariteit van de “Body Worlds” tentoonstellingen lijkt het argument van de overschreden fatsoensnorm en openbare ordeverstoring te ondergraven.

Wanneer nu een persoon testamentair aangeeft om een kunstwerk als blijvende eindbestemming te verkiezen boven de wettelijke lijkbezorgingsvormen, dan zal deze laatste wens niet ten uitvoer worden gebracht. Kunst als eindbestemming stemt niet overeen met de huidige fatsoensnorm. Dat wat als fatsoenlijk en waardig wordt beschouwd lijkt een juridische standaard die zich eerder verhoudt tot het collectief dan tot het individu. De fatsoensnorm garandeert dat stoffelijke overschotten afgescheiden blijven van de gemeenschap en daarmee het risico op besmetting en epidemieën minimaliseert.⁷ De openbare orde en de volksgezondheid prevaleren dus boven het recht op zelfbeschikking.

Postmortale menselijke waardigheid blijkt grotendeels een construct van sociale mores. Dat wat in eerste instantie moreel onacceptabel is en de openbare orde verstoort, kan op een ander moment een respons zijn op veranderde behoeften. Maatschappelijke consensus ontstaat in de loop van een historisch proces, dat wil zeggen in de context van een publieke discussie.⁸ De discussie zal telkens gaan over de mate waarin onorthodoxe vormen van lijkbezorging de openbare orde en fatsoensnorm aantasten.

3. *Wetboek van Strafrecht, artikel 350.*

Hij die opzettelijk en wederrechtelijk enig goed dat geheel of ten dele aan een ander toebehoort, vernielt, beschadigt, onbruikbaar maakt of wegmaakt, wordt gestraft met gevangenisstraf van ten hoogste twee jaren of geldboete van de vierde categorie.

De juridische positie van het lijk is opmerkelijk. Het stoffelijk omhulsel wordt juridisch niet gedefinieerd als persoon, maar als een goed. Het lijk dankt deze objectstatus aan het feit dat het niet meer kan functioneren als denkend, autonoom subject. Het is echter niet zomaar een goed. De Hoge Raad definieerde in 2002 het lijk als een bijzonder goed waardoor het meer rechtsbescherming geniet dan een gewoon goed.

Als goed valt het lijk binnen het civiele recht niet onder personen en familierecht (boek 2 Burgerlijk Wetboek (BW)), maar onder goederen en overeenkomstrecht (boek 3 en 5 BW).⁹ Ondanks de juridische status als goed heeft niemand recht op dit goed, het lijk is een *res nullius*, een goed waar niemand eigendomsrecht op kan hebben.¹⁰ Deze bepaling heeft verschillende gevolgen, zo is de voormalige bewoner van het lijk geen eigenaar meer van zijn dode lichaam en kan er niet vrij over beschikken. Via een testament is het niet mogelijk om het eigendomsrecht over te dragen aan bijvoorbeeld een kunstenaar ten behoeve van een kunstwerk. Anderzijds heeft de bepaling een beschermende functie. Nabestaanden kunnen een zuiver eigendomsrecht niet overerven waardoor bijvoorbeeld commercieel gewin wordt uitgesloten. Tevens wordt het bijzondere goed beschermd tegen

inbeslagname bij bijvoorbeeld openstaande schulden die door verkoop van het lijk kunnen worden ingelost.

Toch komt het voor dat derden over een lijk of lijkdelen beschikken.¹¹ Voor het werk “Entierro” (1999) goot de Mexicaanse kunstenaar Teresa Margolles een dode baby in een blok cement. Het blok cement fungeert als alternatief graf omdat de moeder zich geen fatsoenlijke uitvaart kon veroorloven. Ook stelde Margolles in “Lengua” (2000) een menselijke tong met een piercing tentoon als autonoom kunstwerk. De tong, afkomstig van een vermoorde jongen, werd net als de baby door de nabestaanden ter beschikking gesteld, op voorwaarde dat Margolles het materiaal zou inzetten ten behoeve van een politiek statement. Ondanks dat Mexico de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens van de VN heeft erkend, wordt de waardigheid niet stelselmatig nageleefd.

Ook de Noorse kunstenaar Morten Viskum bezit lijkdelen. Sinds 1998 schildert hij met handen van overledenen, welke hij als losse objecten bij de schilderijen exposeert. Met de serie “The hand that never stopped painting” plaatst Viskum de mythische dimensies van de dood tegenover de banaliteit ervan. Zowel de titel van het werk als de statuur van schilderkunst verwijzen naar vereeuwiging. Ondanks de nadruk op nagedachtenis riep het werk vooral vragen op over de herkomst van de handen en over de juridische bescherming van het lijk.

In het Nederlandse strafrecht is er geen bepaling opgenomen met betrekking tot lijkschennis, dit in tegenstelling tot grafschennis (art. 149 Wetboek van Strafrecht (Sr)), welke de grafrust waarborgt.

Teresa Margolles
Entierro / Burial, 1999
Fetus in a block of cement
15.5 x 66 x 43 cm (6 1/8 x 26 x 16 7/8 in.)
Courtesy of the artist and Galerie Peter Kilchmann, Zurich
Exhibition view, “Muerte sin fin”, MMK Museum für Moderne Kunst, Frankfurt am Main, cur. Udo Kittelman, 2004.
Photo: Axel Schneider, Frankfurt am Main

Morten Viskum, *The New Hand* (2010).
Foto: Thomas Kvam.

Wanneer een lijk beschadigd wordt ten behoeve van een kunstwerk dan zou dat worden beschouwd als een vernieling van een goed (art. 350 Sr). Deze bepaling leidt tot complexe situaties aangezien voor strafbaarstelling het goed geheel of gedeeltelijk een ander moet toebehoren.¹² Om deze omissie te ondervangen stelt de Hoge Raad dat de erven of nabestaanden van een overledene een zodanige zeggenschap over het lijk hebben dat van toebehoren gesproken kan worden en toch tot strafvordering kan worden overgegaan. Forensisch arts Wilma Duijst en Tatjana Naujocks vinden de Nederlandse strafrechtelijke bescherming van het lijk gebrekkig en pleiten voor aanvullingen. Als het lijk namelijk onethische handelingen ondergaat waarbij het niet blijvend beschadigd wordt dan is er binnen het huidige strafrecht geen juridische bescherming. Zo is bij necrofilie van verkrachting in juridische zin geen sprake omdat voor verkrachting het seksueel binnendringen van een persoon 'tegen zijn wil' nodig is. Aangezien een lijk geen persoon is heeft het geen wil meer. Dat kan van alle handelingen gezegd worden.¹³ Dus wanneer een kunstenaar een lijk gebruikt in een performance of dansvoorstelling dan zouden deze handelingen formeel geen strafbaar feit opleveren. Een pre-mortale toestemmingsverklaring van de betrokkene zou in dat geval overbodig zijn. De veroordeling van de handeling zal dan plaats moeten vinden in het publieke domein.

Daar zullen de motieven en integriteit van de kunstenaar het morele oordeel beïnvloeden. De reacties variëren. Zo werden beide werken van Teresa Margolles in verschillende Westerse musea tentoongesteld en bleven ethische discussies uit. Morten Viskum kon door het grensoverschrijdende karakter van zijn werk op

minder bijval rekenen alhoewel talloze mensen hem nog steeds benaderen met de vraag of zij hun lijk of lijkdelen aan zijn kunst ter beschikking kunnen stellen. Zoals donoren hun toevlucht zoeken in de educatieve plastinaten van Von Hagens zo wordt ook autonome kunst als mogelijke eindbestemming afgetast. Dit laatste individuele expressiemiddel lijkt een seculier antwoord op het verlangen naar onsterfelijkheid.

Babs Bakels

1. Anatomische demonstraties werden verzorgd door een gepromoveerde medicus. De docent werd praelector genoemd.
2. Luuc Kooijmans, De doodskunstenaar, De anatomische lessen van Frederik Ruysch (Amsterdam: Bert Bakker, 2004), 149.
3. Luuc Kooijmans, De doodskunstenaar, 184.
4. Gijsbert van de Roemer, "From Vanitas to Veneration: The Embellishments in the Anatomical Cabinet of Frederick Ruysch," *Journal of the History of Collections* (2009): 4.
5. Julia Apollonia Glahn, "On the Notion of Presence and its Importance for a Concept of Dignity of the Dead," in *The presence of the Dead in our Lives*, ed. Nate Hinerman, Julia Apollonia Glahn (Amsterdam/New York: Rodopi, 2012), 17.
6. Charles Foster, "Dignity and the Ownership and Use of Body Parts," in *Cambridge Quarterly of Healthcare Ethics* 23 (2014): 419-420.
7. Jane Rothmar Herrmann, "Use of the Dead Body in Healthcare and Medical Training: Mapping and Balancing the Legal Rights and Values," *European Journal of Health Law* 18 (2011): 283.
8. Axel Bauer, "Plastinaten en hun presentatie in het museum: Een wetenschappelijk theoretische en bio-ethische terugblik op een media-event," in *Körperwelten: De fascinatie van echtheid* ed. Gunther von Hagens, Angelina Whalley (Heidelberg: Instituut voor plastinatie, 2000), 222.
9. Wilma Duijst, Tatjana Naujocks, *Over lijken: De dood en daarna*, vanuit juridisch-medisch perspectief (Apeldoorn/Antwerpen: Maklu, 2015), 22.
10. Norman Cantor, *After We Die: The Life and Times of the Human Cadaver* (Washington, D.C.: Georgetown University Press, 2010), 47.
11. Ik beperk mij hier tot lijken en lijkdelen. Voor stoffelijke resten als botten en crematie-as gelden andere normen.
12. Wilma Duijst, Tatjana Naujocks, *Over lijken*, 31-32.
13. Wilma Duijst, Tatjana Naujocks, *Over lijken*, 33.

Biografieën

Christine Borland is een Schotse kunstenaar en een van de Young British Artists (YBAs) die in de jaren 90 van de vorige eeuw internationaal bekendheid kreeg. In 1997 was zij een van de genomineerden voor de "all women" Turner Prize in Tate, London. Zij had solotentoonstellingen bij o.a. de Fabric Workshop and Museum (Philadelphia), Kunstwerke (Berlijn), De Appel (Amsterdam), Fundação Serralves (Lissabon), Museum für Gegenwartskunst (Zürich) en "Cast From Nature" bij Glasgow Sculpture Studio & Camden Arts Centre (Londen). Christine is Professor of Fine Arts aan Northumbria University (Newcastle-upon-Tyne) en kreeg onlangs een grote opdracht van 14-18 NOW, het Britse kunstprogramma in het kader van de 100-jarige herdenking van de Eerste Wereldoorlog.

Babs Bakels (1971) is kunsthistoricus en conservator van het Nederlands Uitvaart Museum Tot Zover gevestigd op begraafplaats De Nieuwe Ooster in Amsterdam. Sinds de oprichting van Tot Zover is Bakels verantwoordelijk voor de permanente presentatie van het museum en de grensverleggende kunsttentoonstellingen. Daarnaast publiceert zij regelmatig over funeraire cultuur en onderwerpen op het snijvlak van kunst en de dood.

Brody Condon is een Amerikaanse kunstenaar, en woont en werkt in Berlijn. Condon creëert 'unscripted group encounters', die vaak worden gedocumenteerd en tentoongesteld als video-installaties. Hij behaalde zijn MFA aan de University of California, San Diego en volgde een residency aan de Rijksakademie in Amsterdam. Zijn werk is in Nederland te zien geweest bij Stedelijk Museum Post CS (Amsterdam), Sonsbeek 2008 (Arnhem) en Museum Het Domein (Sittard), en daarbuiten bij New Museum, "Greater New York" bij MoMA PS1, "Performa 09" (New York), het Hammer Museum en LACMA in Los Angeles.

Colofon

Teksten

Babs Bakels (conservator Uitvaart Museum Tot Zover), Christine Borland en Brody Condon, en Stroom Den Haag

Vertaling

Willem Kramer

Fotografie

Christine Borland, Brody Condon, Stroom Den Haag (tenzij bij de afbeelding anders is vermeld)

Ontwerp

Stefan van den Heuvel
(basisontwerp Thonik)

Productie

Stroom Den Haag met
bijzondere dank aan Karel
Winterink (projectleiding)

Met dank aan

“Circles of Focus: The Fall Experiment” wordt mogelijk gemaakt door samenwerkingen met diverse participanten (speciale dank aan Marian Meerbeek en Marga van Keulen), experts en instellingen, waaronder Museum Boerhaave (Tiemen Cocquyt), AtelierNL (Nadine Sterk en Lonny van Ryswyk), Archeon / Jan Jennissen, Gerrit Rietveld Academie, afd. Keramiek o.l.v. Ingrid Mol, Nederlands Uitvaart Museum Tot Zover en CCA Glasgow.

Het project wordt financieel ondersteund door het Mondriaan Fonds en de gemeente Den Haag.

Volg het actuele programma op
www.stroom.nl

M

mondriaan
fonds

Den Haag

Den Haag